

Komisia pre náboženské vzťahy so Židmi

Poznámky k správne mu spôsobu predstavovania Židov a judaizmu v ohlasovaní a v katechéze Rímskokatolíckej cirkvi

Predbežné úvahy

Na stretnutí v Ríme 6. marca 1982 pápež Ján Pavol II. povedal zástupcom biskupských konferencií a odborníkom zaoberajúcim sa štúdiom vzťahov medzi Katolíckou cirkvou a judaizmom: „Počas vašich zasadaní ste sa zaoberali katolíckym učením a katechézou týkajúcou sa Židov a judaizmu. Mali by sme sa usilovať, aby katolícke učenie na rozličných úrovniach náboženskej formácie, v katechézách pre deti a mládež, predstavovalo Židov a judaizmus nielen úctivým a objektívnym spôsobom bez akýchkoľvek predsudkov a urážania osôb, no navyše so živým uvedomením si spoločného dedičstva“ Židov i kresťanov.

V tomto obsahovo bohatom texte Svätý Otec jasne čerpá z koncilovej deklarácie *Nostra aetate* (4), ktorá hovorí: „Preto nech všetci dbajú o to, aby pri vyučovaní katechizmu a pri hlásaní Božieho slova neučili nič, čo sa nezhoduje s pravdou evanjelia a s Kristovým duchom“ a ďalej „keďže kresťania a Židia majú také veľké spoločné duchovné dedičstvo, tento posvätný cirkevný snem chce napomáhať a odporúčať ich vzájomné poznávanie a úctu“. Podobne aj v *Smerniciach a návrhoch na realizáciu koncilovej deklarácie Nostra aetate* (4) končí tretia časť s názvom „Výchova a vzdelávanie“, ktorá vymenúva niekoľko praktických vecí, ktoré treba urobiť, odporúčaním: „Informovanosť ohľadom týchto otázok je dôležitá na všetkých úrovniach kresťanskej výchovy a vzdelávania. Pritom by sa mala osobitná pozornosť venovať najmä týmto zdrojom informácií:

- katechizmus a učebnice náboženstva;
- učebnice dejepisu;
- masmédiá (tlač, rozhlas, film, televízia).

Efektívne využitie týchto prostriedkov predpokladá dôkladnú formáciu vychovávateľov a učiteľov pôsobiacich vo vzdelávacích centrách, seminároch a na univerzitách.” (*AAS* 77, 1975, p. 73).

Nasledujúce paragrafy majú pomôcť dosiahnuť tento cieľ.

I. Cirkevné učenie a judaizmus

1. V *Nostra aetate* (4) hovorí koncil o „duchovných putách spájajúcich“ Židov a kresťanov a o „veľkom duchovnom dedičstve“ spoločnom pre obe náboženstvá a ďalej uisťuje, že „Kristova Cirkev uznáva, že začiatky jej viery a vyvolenia sú už u patriarchov, u Mojžiša a prorokov, v súlade s tajomným Božím plánom spásy“.

2. V dôsledku jedinečných vzťahov, ktoré existujú medzi kresťanstvom a judaizmom – „ktoré spájajú na samotnej úrovni ich identity“ vzťahy „založené na Božom pláne ohľadne zmluvy“ (Ján Pavol II., 6. marec 1982) – nemôžu mať Židia a judaizmus v cirkevnom učení náhodné alebo okrajové miesto, ale ich prítomnosť je tam podstatná a mali by v ňom byť organicky integrované.

3. Záujem o judaizmus v katolíckom učení nemá iba historický alebo archeologický základ. Po tom ako sa Svätý Otec v už spomínanom prejave opäť zmienil o „významnom spoločnom dedičstve“ Cirkvi a judaizmu, dodal: „To, že ho ako také oceníme a tiež si náležite uvedomíme vieru a náboženský život židovského ľudu, tak *ako ju vyznáva a praktizuje až podnes* nám môže veľmi pomôcť lepšie pochopiť isté stránky života Cirkvi“ (kurzíva – doplnok k citátu). Je to otázka *pastoračného* záujmu o stále živú realitu židovského národa v úzkom vzťahu k Cirkvi. Svätý Otec predstavil túto trvalú realitu židovského národa vo svojom prejave k židovskej komunite Západného Nemecka v Mainze 17. novembra 1980 pozoruhodným teologickým vyjadrením: „...Boží ľud Starého zákona, ktorý nikdy nebol odvolaný...“.

4. Tu by sme sa mohli odvolať na text, v ktorom sa *Smernice a návrhy* (I) pokúsili definovať základnú podmienku dialógu: „úctu voči druhému, takému, aký je,“ poznanie „základných prvkov náboženskej tradície judaizmu“ a osvojenie si „základných charakteristík, ktorými Židia definujú seba samých vo svetle svojej vlastnej náboženskej skúsenosti“ (*Preambula*).

5. Jedinečnosť a problematickosť kresťanského učenia ohľadne Židov a judaizmu spočíva v tom, že si vyžaduje mať na pamäti súčasne viaceré dvojice termínov, ktoré vyjadrujú vzťah medzi dvoma poriadkami Starého a Nového zákona:

- prisľúbenie a naplnenie;
- kontinuita a novosť;
- jednotlivosť a všeobecnosť;
- jedinečnosť a príkladnosť.

To značí, že teológovia alebo katechéti, ktorí sa zaoberajú touto témou, musia v samotnom vyučovaní ukázať, že:

- prísľub a naplnenie sa navzájom osvetľujú;
- novosť spočíva v metamorfóze toho, čo tu bolo predtým;
- jedinečnosť ľudu Starého zákona nie je výlučná a je v Božom pohľade otvorená univerzálnemu rozšíreniu;
- jedinečnosť samotného židovského ľudu je zamýšľaná ako mocný príklad.

6. A konečne „nepresnosť a prostrednosť v tejto oblasti by bola veľmi škodlivá“ pre židovsko-kresťanský dialóg (Ján Pavol II., prejav 6. marca 1982). No bolo by to škodlivé predovšetkým pre kresťanskú identitu – keďže hovoríme o učení a výchove (porov. *tamže*).

7. „Cirkev, z moci svojho božského poslanía“ – teda byť „všeobecným nástrojom spásy“, skrze ktorý jedine „sa dá dosiahnuť plnosť prostriedkov spásy“ (*Unitatis redintegratio*, 3) – „a zo svojej povahy musí ohlasovať svetu Ježiša Krista“ (porov. *Smernice a návrhy*, I). Skutočne veríme, že skrze neho môžeme prísť k Otcovi (porov. *Jn* 14, 6). Lebo Ježiš hovorí: „večný život je v tom, aby poznali teba, jediného pravého Boha, a toho, ktorého si poslal, Ježiša Krista“ (*Jn* 17, 3) a tiež, že „bude jedno stádo a jeden pastier“ (*tamže* 10, 16). Preto sa na Cirkev a judaizmus nemôže hľadieť ako na dve paralelné cesty spásy a Cirkev musí svedčiť o Kristovi ako o Spasiteľovi pre všetkých, no „v súlade s učením Druhého Vatikánskeho koncilu zároveň prísne rešpektovať náboženskú slobodu (deklarácia *Dignitatis humanae*)“ (*Smernice a návrhy*, I).

8. Nutnosť a dôležitosť presného, objektívneho a správneho učenia o judaizme pre našich veriacich vyplýva aj z nebezpečenstva antisemitizmu, ktorý je stále pod rôznymi zámienkami pripravený sa znovu objaviť. Nestačí len vykoreniť zvyšky antisemitizmu u našich veriacich – u ktorých sa z času načas objavuje –, ale skôr v nich treba cez výchovnú prácu vzbudiť precízne poznanie tohto „zväzku“ (*Nostra aetate*, 4), ktorý je celkom jedinečný a ktorý nás ako Cirkev spája so Židmi a s judaizmom. Takto sa naučia tiež oceniť a milovať toho druhého, ktorý bol Bohom vyvolený, aby pripravil Kristov príchod a aby uchoval všetko, čo bolo postupne zjavené a dané v priebehu tejto prípravy, napriek tomu, že bolo pre nich ťažké spoznať v ňom ich Mesiáša.

II. Vzťahy medzi Starým* a Novým zákonom

1. Naším cieľom by malo byť ukázať jednotu biblického Zjavenia (SZ a NZ) a Božieho plánu, teda nehovoriť len o jednotlivých historických udalostiach, ale zdôrazniť, že každá udalosť má svoj význam, ak sa o nej uvažuje v celku dejín, t.j. od stvorenia až po jeho završenie. Tieto dejiny sa týkajú celého ľudstva a osobitne veriacich. Tak aj definitívny význam vyvolenia Izraela bude jasný iba vo svetle úplného završenia dejín (Rim 9 – 11) a vyvolenie v Ježišovi Kristovi je možné čoraz lepšie chápať vo vzťahu k jeho ohlasovaniu a prisľúbeniu (porov. Hebr 4, 1 – 11).

2. Zaoberáme sa jednotlivými udalosťami, ktoré sa týkajú jedného národa, ale z pohľadu Boha, ktorý nám zjavil svoj zámer, sú určené nadobudnúť univerzálny a exemplárny význam. Navyše je dôležité predstavovať udalosti *Starého zákona* tak, že sa netýkajú iba Židov, ale aj nás osobne. Abrahám je skutočne otcom našej viery (porov. Rim 4, 11 – 12; Rímsky kánon: *patriarchae nostri Abrahae*). A bolo povedané (I Kor 10, 1): „*Naši otcovia boli pod oblakom, všetci prešli cez more*“. Patriarchovia, proroci a iné osobnosti *Starého zákona* boli uctievaní a vždy budú uctievaní v liturgickej tradícii tak východnej, ako aj latinskej Cirkvi ako svätci.

3. Problém vzťahu medzi Starým a Novým zákonom vyvstáva z hľadiska jednoty Božieho plánu. Cirkev už od apoštolských čias (porov. I Kor 10, 11; Hebr 10, 1) a potom neustále vo svojej tradícii riešila tento problém predovšetkým pomocou typológie, ktorá zdôrazňuje prvotnú hodnotu, ktorú musí Starý zákon zastávať v kresťanskom pohľade. Typológia však robí mnohým ľuďom ťažkosti, a to možno značí, že problém ešte nie je vyriešený.

4. Aj pri používaní typológie, ktorej učenie a prax sme prijali z liturgie a od cirkevných otcov, by sme mali byť obozretní, aby sme sa vyhli takému prechodu od Starého k Novému zákonu, ktorý by sa mohol považovať za celkom zlomový. V spontánnosti Ducha, ktorý ju oživuje, Cirkev energicky odsúdila Marciónove** názory a vždy sa stavala proti jeho dualizmu.

5. Treba tiež zdôrazniť, že typologická interpretácia spočíva v čítaní Starého zákona ako v príprave – a v istých ohľadoch náznakoch a predzvesti – Nového zákona (porov. napr. Hebr 5, 5 – 10 atď.). Kristus je odteraz kľúčom a referenčným bodom Písma: „... *tou skalou bol Kristus*“ (I Kor 10, 4).

6. Je pravda – a treba to aj zdôrazniť –, že Cirkev a kresťania čítajú Starý zákon vo svetle udalosti Kristovej smrti a zmŕtvychvstania a z tohto dôvodu sa kresťanské čítanie Starého zákona nevyhnutne nezhoduje so židovským spôsobom čítania. Preto sa musí pri čítaní Biblie prísne rozlišovať kresťanská a židovská identita. To však nič neuberá z hodnoty Starého zákona v Cirkvi a nebráni to kresťanom, aby na základe rozumného posúdenia ťažili z tradícií židovského čítania.

7. Typologické čítanie poukazuje na bezhraničné bohatstvo Starého zákona, na jeho nevyčerateľný obsah a tajomstvo, ktorým je naplnený, no nemalo by nás to viesť k tomu, aby sme zabudli, že si Starý zákon zachováva svoju vlastnú hodnotu Zjavenia, ktorú Nový zákon má často len odvodene (porov. *Mk* 12, 29 – 31). Navyše Nový zákon si sám osebe vyžaduje, aby sa čítal vo svetle Starého. Prvotná kresťanská katechéza sa na to neustále odvolávala (porov. napr. *I Kor* 5, 6 – 8; 10, 1 – 11).

8. Typológia ďalej značí premietnutie v perspektíve naplnenia Božieho plánu, keď „Boh bude všetko vo všetkom“ (*I Kor* 15, 28). To platí aj pre Cirkev, ktorá sa už uskutočňuje v Kristovi, no predsa ako Kristovo telo očakáva svoje definitívne zdokonalenie. Skutočnosť, že toto Kristovo telo ešte stále smeruje k svojmu plnému vzrastu (porov. *Ef* 4, 12 – 19), neuberá nič z hodnoty kresťanskej existencie. Rovnako ako povolanie patriarchov a útek z Egypta nestrácajú svoj význam a svoju hodnotu v Božom pláne len zato, že v ňom majú zároveň sprostredkujúcu úlohu (porov. napr. *Nostra aetate*, 4).

9. Napríklad exodus predstavuje skúsenosť spásy a oslobodenia, ktorá sama osebe nie je dovŕšená, ale má v sebe – okrem svojho vlastného zmyslu – aj schopnosť byť ďalej rozvíjaná. Spása a oslobodenie sa už naplnili v Kristovi a postupne sa uskutočňujú v Cirkvi prostredníctvom sviatostí. Je to tiež príprava na naplnenie Božieho plánu, ktorý sa má definitívne zavŕšiť návratom Krista ako Mesiáša, za ktorý sa každý deň modlíme. Definitívne bude nastolené aj kráľovstvo, za príchod ktorého sa tiež každý deň modlíme. Skrze spásu a oslobodenie budú všetci – vyvolení a celé stvorenie – premenení v Krista (*Rim* 8, 19 – 23).

10. Navyše zdôrazňujúc eschatologický rozmer kresťanstva si môžeme viac uvedomiť, že Boží ľud Starého a Nového zákona smeruje v budúcnosti k podobnému cieľu – k príchodu alebo návratu Mesiáša – hoci každý začína z iného uhla pohľadu. Jasnejšie tiež možno pochopiť, že osoba Mesiáša nielen rozdeľuje Boží ľud, ale ho aj spája v budúcej perspektíve

(porov. *Pomôcky pre ekumenizmus v Rímskej diecéze*, 140). Možno tiež povedať, že Židia a kresťania sa stretávajú v porovnateľnej nádeji, založenej na tom istom prísľube, ktorý dostal Abrahám (porov. *Gn* 12, 1 – 3; *Hebr* 6, 13 – 18).

11. Venujúc pozornosť tomu istému Bohu, ktorý prehovoril, a závisiac na tom istom [Božom] slove, musíme svedčiť o tej istej pamiatke a jednej spoločnej nádeji v tom, ktorý je učiteľom dejín. Musíme tiež prijať svoju zodpovednosť za prípravu sveta na príchod Mesiáša, a to spoločným úsilím o sociálnu spravodlivosť, o rešpektovanie práv osôb a národov, a tiež hľadaním spoločenského a medzinárodného zmierenia. K tomuto sme, Židia i kresťania, vedení prikázaním lásky k blížnemu, spoločnou nádejou na Božie kráľovstvo a veľkým dedičstvom prorokov. Takáto predstava odovzdávaná katechézou už v ranom období vychovávala mladých kresťanov, aby v praxi spolupracovali so Židmi, prekračujúc iba slovný dialóg (porov. *Smernice a návrhy*, IV).

III. Židovské korene kresťanstva

1. Ježiš bol a vždy zostal Židom, pričom svoju službu zámerne obmedzil na „*stratené ovce z domu Izraela*“ (*Mt* 15, 24). Ježiš je naplno človekom svojej doby a židovsko-palestínskeho prostredia prvého storočia, ktorého úzkosti i nádeje prežíval. Tento fakt zdôrazňuje tak skutočnosť vtelenia, ako i samotný význam dejín spásy, ako nám boli zjavené v Biblii (porov. *Rim* 1, 3 – 4; *Gal* 4, 4 – 5).

2. Ježišov vzťah k biblickému zákonu a jeho viac či menej tradičným interpretáciám je bezpochyby zložitý a Ježiš ukazuje veľkú slobodu voči nemu (porov. antitézy reči na vrchu: *Mt* 5, 21 – 48, berúc do úvahy aj exegetické ťažkosti; jeho postoj k prísnemu zachovávaní sabatu: *Mk* 3, 1 – 6, atď.). Ale niet pochybnosti o tom, že sám sa chcel podriaadiť Zákonu (porov. *Gal* 4, 4), že bol obrezaný a predstavený v chráme ako každý Žid v jeho dobe (porov. *Lk* 2, 21. 22 – 24), že bol vychovávaný, aby zachovával Zákon. Chválil rešpekt pred Zákonom (porov. *Mt* 5, 17 – 20) a vyzýval k poslušnosti voči Zákonu (porov. *Mt* 8, 4). Rytmus jeho života bol už od detstva poznačený rituálnym putovaním pri príležitosti veľkých sviatkov (porov. *Lk* 2, 41 – 50; *Jn* 2, 13; 7, 10 atď.). Význam cyklu židovských sviatkov je často zdôrazňovaný v Jánovom evanjeliu (porov. 2, 13; 5, 1; 7, 2; 10, 37; 10, 22; 12, 1; 18, 28; 19, 42 atď.).

3. Treba tiež poznamenať, že Ježiš často učil v synagógach (porov. *Mt* 4, 23; 9, 35; *Lk* 4, 15 – 18; *Jn* 18, 20 atď.) a v chráme (porov. *Jn* 18, 20 atď.), ktorý navštevoval rovnako ako jeho učeníci – dokonca aj po zmŕtvychvstaní (porov. napríklad *Sk* 2, 46; 3, 1; 21, 26 atď.). Aj svoje mesiášske poslanie ohlásil v rámci synagogálnej bohoslužby (porov. *Lk* 4, 16 – 21). No predovšetkým si želal uskutočniť najvyšší akt sebadarovania počas domácej paschálnej liturgie alebo aspoň na sviatok Paschy (porov. *Mk* 14, 1.12 a paralely; *Jn* 18, 28). To tiež umožňuje lepšie pochopiť charakter Eucharistie ako „pamiatky“.

4. Vtelenie Božieho Syna sa udialo v rámci konkrétneho národa a ľudskej rodiny (porov. *Gal* 4, 4; *Rim* 9, 5). To však nič nemení na skutočnosti – práve naopak –, že sa narodil pre všetkých ľudí (pri jeho jasliach môžeme nájsť židovských pastierov i pohanských mudrcov: *Lk* 2, 80 – 20; *Mt* 2, 1 – 12) a zomrel za všetkých ľudí (pod krížom stáli Židia, medzi nimi Mária a Ján: *Jn* 19, 25 – 27, a pohania ako stotník: *Mk* 15, 39 a paralely). Tým sa v jeho tele stal z dvoch národov jeden (porov. *Ef* 2, 14 – 17). To vysvetľuje, prečo spolu s *Ecclesia ex gentibus* máme v Palestíne aj inde, tiež *Ecclesia ex circumcissione*, o ktorej hovorí napríklad *Eusebius* (H.E. IV, 5).

5. Ježišove vzťahy s farizejmi neboli iba a vždy polemické. Je o tom veľa svedectiev:

- boli to farizeji, ktorí varovali Ježiša pred nebezpečenstvom, ktoré mu hrozilo (*Lk* 13, 31);
- niektorých farizejov pochválil, napr. zákonníka z *Mk* 12, 34;
- Ježiš stoluje s farizejmi (*Lk* 7, 36; 14, 1).

6. S väčšinou palestínskych Židov svojej doby zastáva Ježiš niektoré farizejské učenia, napr. o vzkriesení tela, o formách nábožnosti – ako dávanie almužny, modlitba, pôst (porov. *Mt* 6, 1 – 18) – a tiež liturgickú prax, ktorá sa obracia k Bohu ako k Otcovi, či prioritu prikázania lásky k Bohu a bližným (porov. *Mk* 12, 28 – 34). To isté platí o Pavlovi (porov. *Sk* 23, 8), ktorý sa vždy hrdo priznával ku svojej príslušnosti k farizejom (porov. *tamže* 23, 6; 26, 6; *Flp* 3, 5).

7. Pavol – podobne ako sám Ježiš – tiež používal metódy čítania a interpretovania Písma, ako aj vyučovania svojich učeníkov, aké boli bežné pre farizejov jeho čias. To platí i pre používanie podobenstiev v rámci Ježišovho účinkovania, ako aj pre Ježišovu a Pavlovu metódu podporenia svojho záveru citátom z Písma.

8. Je tiež pozoruhodné, že farizeji sa nespomínajú v opisoch umučenia. Napr. Gamaliel (*Sk* 5, 34 – 39) bráni apoštolov na stretnutí veľrady. Výlučne negatívny obraz farizejov sa preto zdá byť neadekvátny a nespravodlivý (porov. *Smernice*, pozn. 1; porov. *AAS*, cit. miesto s. 76). Ak sa aj v evanjeliách a inde v Novom zákone nachádzajú všetky možné druhy nelichotivých zmienok o farizejoch, treba ich chápať v súvislosti s vtedajšou mnohorakosťou a rôznorodosťou ich hnutia. Navyše kritika rôznych typov farizejov nechýba ani v rabínskych prameňoch (porov. *Babylonský Talmud*, traktát *Sotah* 22b, atď.). „Farizejstvo“ v pejoratívnom zmysle sa môže vyskytovať v akomkoľvek náboženstve. Treba tiež zdôrazniť, že ak Ježiš vystupuje prísne voči farizejom, je to pre jeho väčšiu blízkosť k nim, než k iným vtedajším židovským skupinám (porov. *tamže* 17).

9. To všetko by nám mohlo pomôcť lepšie porozumieť vyjadreniu sv. Pavla (*Rim* 11, 16) o „koreni“ a „ratolestiach“. Napriek celej svojej novosti má Cirkev a kresťanstvo svoj pôvod v židovskom prostredí prvého storočia našej éry, a ešte hlbšie v „Božom pláne“ (*Nostra aetate*, 4) uskutočňovanom v patriarchoch, Mojžišovi a prorokoch (*tamže*), až po jeho zavŕšenie v Ježišovi Kristovi.

IV. Židia v Novom zákone

1. V *Smerniciach a návrhoch* už bolo povedané (pozn. 1), že „termínom“ Židia sa u sv. Jána niekedy, podľa kontextu, označujú „predstavitelia Židov“ alebo „Ježišovi protivníci“, čo lepšie vyjadruje myslenie evanjelistu a vyhýba sa zdaniu, že ide o židovský národ ako taký. Objektívne predstavovanie úlohy židovského ľudu v Novom zákone musí brať do úvahy tieto rozličné fakty:

A) Evanjeliá sú výsledkom dlhej a zložitej redakčnej práce. Dogmatická konštitúcia *Dei verbum*, nasledujúc inštrukciu Pápežskej biblickej komisie *Sancta mater Ecclesia*, rozlišuje tri stupne: „Svätopisci napísali štyri evanjeliá tak, že niečo vybrali z mnohých vecí, ktoré boli ústne alebo už aj písomne odovzdané, niečo stručne zhrnuli alebo vysvetlili so zreteľom na stav cirkví, pričom ponechali kazateľskú formu, ale vždy tak, aby nám o Ježišovi podali pravdivé a úprimné údaje“ (19). Predsa však nemožno vylúčiť, že niektoré nevraživé alebo menej priaznivé zmienky o Židoch majú svoj historický kontext v konfliktoch medzi rodiacou sa Cirkvou a židovskou komunitou. Isté spory odrážajú kresťansko-židovské vzťahy dávno po Ježišovej dobe. Toto konštatovanie má rozhodujúci význam, ak chceme objasniť význam

istých evanjeliových textov pre dnešných kresťanov. Všetko toto treba brať do úvahy pri príprave katechéz a homílií na posledný týždeň Pôstu a na Svätý týždeň (porov. *Smernice a návrhy* II a tiež *Pomôcky pre ekumenizmus v Rímskej diecéze*, 1982, 144 b).

B) Na jednej strane je jasné, že od začiatku Ježišovho účinkovania existovali konflikty medzi ním a istými vtedajšími skupinami Židov, medzi ktoré patrili aj farizeji (porov. *Mk* 2, 1 – 11.24; 3, 6 atď.).

C) Je tu navyše smutná skutočnosť, že väčšina židovského ľudu a jeho predstaviteľov neuverila v Ježiša – pričom nejde len o historický fakt, ale aj o teologický postoj, ktorého hlboký zmysel sa sv. Pavol pokúša vystihnúť (*Rim* kap. 9 – 11).

D) Tento fakt, ktorý sa zdôrazňoval úmerne tomu, ako sa kresťanská misia rozvíjala – najmä medzi pohanmi – nevyhnutne viedol k rozchodu medzi judaizmom a mladou Cirkvou. Odvtedy boli nenávratne oddelení a rozdielni vo viere, a tento stav sa odrazil aj v textoch Nového zákona a zvlášť v evanjeliu. Nejde nám o bagatelizovanie alebo utajovanie tohto rozchodu; to by iba živilo predsudky voči identite každej strany. Napriek tomu však istotne nemožno zamlčovať ani duchovné „puto“, o ktorom hovorí koncil (*Nostra aetate*, 4) a ktorého rozvinutie v istých aspektoch predkladáme.

E) Pri premýšľaní o tomto fakte vo svetle Svätého písma – najmä kapitol citovaných z *Listu Rimanom* – nesmú kresťania nikdy zabúdať, že viera je slobodný Boží dar (porov. *Rim* 9, 12) a že nikdy nesmieme posudzovať svedomie druhých. Výzva sv. Pavla, aby sme sa vo vzťahu ku koreňu „nevyvyšovali“ (*Rim* 11, 18), tu má svoje plné opodstatnenie.

F) Tých Židov, ktorí poznali Ježiša a neuverili v neho, alebo tých, ktorí odporovali kázaniu apoštolov, nemožno stavať na rovnakú úroveň s tými, čo prišli po nich, alebo s tými dnešnými. Ak zodpovednosť tých prvých v postoji k Ježišovi ostáva Božím tajomstvom (porov. *Rim* 11, 25), tí druhí sú v úplne inej situácii. Druhý vatikánsky koncil v deklarácii o náboženskej slobode učí, že „všetci ľudia musia byť chránení pred donucovaním [...] aby v náboženskej oblasti nik nebol nútený konať proti svojmu svedomiu a nikomu sa nebránilo konať v náležitých medziach podľa vlastného svedomia“ (*Dignitatis humanae*, 2). To je jeden zo základov – vyhlásených koncilom –, na ktorých spočíva židovsko-kresťanský dialóg.

2. Na chůlostivú otázku týkajúcu sa zodpovednosti za Kristovu smrť treba hľadiť z pohľadu koncilovej deklarácia *Nostra aetate* (4) a *Smerníc a návrhov* (III): „Nemožno ani všetkým Židom, ktorí vtedy žili, ani dnešným Židom bez rozdielu pripisovať to, čo sa spáchalo pri Kristovom umučení“, „napriek tomu, že židovské vrchnosti a ich prívrženci nástojili na Kristovej smrti“. Nadalej platí, že „Kristus dobrovoľne podstúpil svoje umučenie a smrť z nesmiernej lásky, a to za hriechy všetkých ľudí, aby všetci boli spasení“ (*Nostra aetate*, 4). *Katechizmus Tridentského koncilu* učí, že hriešni kresťania sú viac zodpovední za Kristovu smrť ako tých pár Židov, ktorí ju spôsobili – oni skutočne „nevedeli, čo robia“ (porov. *Lk* 23, 24) a my to vieme až príliš dobre (*Pars I, caput V, Quaest. XI*). V tej istej línii a z toho istého dôvodu, „neslobodno Židov predstavovať ani ako Bohom zavrhnutých, ani ako prekliatych, akoby to vyplývalo zo Svätého písma“ (*Nostra aetate*, 4), hoci je pravda, že „Cirkev je novým Božím ľudom“ (*tamže*).

V. Liturgia

1. Židia a kresťania nachádzajú v Biblii samotnú podstatu svojej liturgie: čo sa týka ohlasovania Božieho slova, odpovedania naň, modlitby chvály a prosebnej modlitby za živých i mŕtvych, ako aj utiekania sa k Božiemu milosrdenstvu. Vlastná štruktúra liturgie slova pochádza z judaizmu. Modlitba hodín a iné liturgické texty a formuly majú svoju paralelu v judaizme, a tiež formuly našich najvzácnejších modlitieb, napr. modlitby *Otče náš*. Eucharistická modlitba čerpá inšpiráciu z tradičných židovských vzorov. Ako povedal Ján Pavol II. (Príhovor zo 6. marca 1982): „Viera a náboženský život židovského ľudu – ako sú vyznávané a praktizované ešte aj dnes – nám môžu pomôcť lepšie pochopiť isté aspekty života Cirkvi. Platí to aj pre liturgiu.“

2. To zvlášť vidno počas veľkých sviatkov liturgického roka, ako je Veľká noc¹. Veľkú noc slávia kresťania i Židia: Židia slávia historický *pesach* (prechod) hľadiac do budúcnosti; kresťania zasa *Paschu* (prechod), ktorý sa udial Kristovou smrťou a zmŕtvychvstaním, hoci stále očakávajú jej definitívne zavŕšenie (porov. vyššie 9). Vždy ide o „slávenie pamiatky“, ktoré pochádza zo židovskej tradície, avšak v jednotlivých prípadoch má iný, špecifický obsah. Na oboch stranách však vidno podobný dynamizmus: u kresťanov dáva táto

---

¹ Pokým angl. text uvádza slovo *Passover*, ktorým sa v angličtine bežne označuje aj židovský aj kresťanský sviatok (popri kresťanskom názve *Easter* a židovskom *Pesach*), v slovenčine taký ekvivalent nemáme a používame Veľkú noc v kresťanstve a *Pesach* zasa v židovskom náboženstve. Použiť slovo *Pascha* ako „strednú cestu“ tiež nie je najlepšie, lebo Židia toto označenie nepoužívajú vôbec – pre nich je to *Pesach* – a pre kresťanov je oveľa zaužívanejší výraz Veľká noc.

„pamiatka“ zmysel sláveniu Eucharistie (porov. antifóna *O sacrum convivium*) i sláveniu Veľkej noci, ktoré sprítomňujú minulosť, no prežívajú v očakávaní toho, čo prichádza.

VI. Judaizmus a kresťanstvo v dejinách

1. Dejiny Izraela neskončili v roku 70 po Kr. (porov. *Smernice a návrhy*, II). Pokračujú naďalej, najmä v početných diasporách, ktoré umožňujú Izraelu po celom svete vydávať – často hrdinské – svedectvo o svojej vernosti jedinému Bohu a „chváliť ho v prítomnosti všetkého živého“ (*Tob 13, 4*), uchovávajúc v srdci svojej nádeje spomienky na zem svojich predkov (veľkonočná večera – *seder*).

2. Kresťania sú povolaní pochopiť toto náboženské spojenie, ktoré má svoje korene v biblickej tradícii bez toho, aby si osvojili niektorú špecifickú interpretáciu tohto vzťahu (porov. *Deklarácia* Konferencie katolíckych biskupov USA, 20. november 1975). Pokiaľ ide o existenciu štátu Izrael a jeho politické rozhodnutia, nemožno na to hľadiť v čisto náboženskej perspektíve, ale aj vo vzťahu ku všeobecným princípom medzinárodného práva. Trvácnosť Izraela (zatiaľ čo mnohé staroveké národy sa už bez stopy stratili) je historickým faktom a značí, že ho treba interpretovať ako súčasť Božieho plánu. V každom prípade sa však musíme zbaviť tradičnej predstavy o *potrestanom ľude*, ktorý má slúžiť ako *živý dôkaz* pre kresťanskú apologetiku. Izrael naďalej ostáva vyvoleným ľudom, „pravým olivovníkom, na ktorý boli naštepené vetvy divej olivy, ktorými sú pohania“ (Ján Pavol II., Príhovor 6. marca 1982 v Ríme, odkazujúci na *Rim 11, 17 – 24*). Musíme pamätať na to, že bilancia vzťahov medzi Židmi a kresťanmi v priebehu dvetisíc rokov je negatívna. Treba tiež zdôrazniť, že pretrvávanie Izraela je sprevádzané neustálou duchovnou plodnosťou – tak v rabínskom období, ako aj v stredoveku a v modernej dobe – počnúc dedičstvom, ktoré sme mali dlhý čas spoločné, takže „viera a náboženský život židovského ľudu – ako sú vyznávané a praktizované ešte aj dnes – nám môžu pomôcť lepšie pochopiť isté aspekty života Cirkvi (Ján Pavol II., 6. marec 1982). Katechéza by mala na druhej strane pomôcť pochopiť, aký význam má pre Židov ich vyhladzovanie v rokoch 1939 – 1945 a jeho následky.

3. Výchova a katechéza by sa mali zaoberať problémom rasizmu, ktorý je v rôznych formách antisemitizmu stále aktívny. Koncil to prezentuje takto: „Okrem toho Cirkev, ktorá odsudzuje každé prenasledovanie proti komukoľvek, vedomá si svojho spoločného dedičstva so Židmi, podnecovaná náboženskou láskou evanjelia, a nie politickými pohnútkami, vyslovuje poľutovanie nad nenávisťou voči Židom, prenasledovaniami a prejavmi antisemitizmu,

kedykoľvek a z ktorejkoľvek strany sa vyskytli“ (*Nostra aetate*, 4). *Smernice a návrhy* to komentujú: „Duchovné putá a historické vzťahy, ktoré spájajú Cirkev s judaizmom odsudzujú všetky formy antisemitizmu a diskriminácie ako protirečiace samotnému duchu kresťanstva, hoci na ich odsúdenie stačí už samotná dôstojnosť ľudskej osoby“ (*Preambula*).

Záver

Náboženská výchova, katechéza a ohlasovanie by mali viesť nielen k objektívnosti, spravodlivosti a tolerancii, ale aj k porozumeniu a dialógu. Naše dve tradície sú také prepojené, že nemôžu jedna druhú ignorovať. Treba preto povzbudzovať k ich vzájomnému spoznávaniu sa na každej úrovni. Zvlášť bolestná je evidentná neznalosť dejín a tradícií judaizmu, ktorého negatívne a často zdeformované črty, ako sa zdá, tvoria súčasť myslenia mnohých kresťanov. Práve to by tieto poznámky chceli napraviť. Koncilové texty a *Smernice a návrhy* by sa mali potom ľahšie a vernejšie uvádzať do praxe.

Kard.

Johannes

Willebrands,

predseda

Pierre

Duprey,

podpredseda

Jorge

Meija,

sekretár

---

*Nadalej sa používa výraz *Starý zákon*, pretože je to tradícia (porov. už *2 Kor 3, 14*), ale aj preto, že „starý“ neznamená „zastaraný“ alebo „opotrebovaný“. V každom prípade má SZ trvalú hodnotu ako zdroj kresťanského zjavenia, ako to zdôraznil koncil (porov. *Dei verbum*, 3).

**Gnosticky orientovaný spisovateľ druhého storočia, ktorý odmietal Starý zákon a časť Nového zákona ako dielo zlého boha, demiurga. Cirkev ostro vystúpila proti tejto heréze (porov. sv. Irenej).

Poznámky k príprave dokumentu

Tento dokument je výsledkom dlhej a pozornej práce našej komisie. Na začiatku marca 1982 sa stretli delegáti biskupských konferencií a iní odborníci, aby preskúmali prvý návrh tohto dokumentu. V čase príprav na toto stretnutie prišli z rôznych strán na komisiu požiadavky na vypracovanie takejto príručky. Jej text môže byť nápomocný všetkým v Cirkvi, ktorí majú ťažkú úlohu predstavovať Židov a judaizmus katolíckym veriacim vo svetle nových pastoračných a doktrinálnych direktív. Tieto direktívy vyplynuli zo *Smerníc a návrhov na aplikáciu koncilovej deklarácie Nostra aetate* (4), uverejnených našou komisiou koncom roku 1974. Zámerom bolo pomôcť tým, ktorí pôsobia v katechéze, vyučujúcim a tiež kazateľom, a uviesť do praxe spomínané nové direktívy, ktoré nie je vždy jednoduché aplikovať vo vyučovacích metódach.

Prípravné práce trvali tri roky. Uskutočnilo sa niekoľko konzultácií s našimi konzultormi v Ríme aj inde, ktorých výsledkom bolo niekoľko návrhov. Je jasné, že počas tejto práce a predovšetkým počas jej finálnej etapy mali navrhovatelia na mysli to, čo Svätý Otec povedal o židovsko-katolíckych vzťahoch. Hovoril o nich pri rôznych významných príležitostiach, tak v Paríži, ako aj v Mainzi, od Brooklynu po Caracas a Madrid a veľmi často i v samotnom Ríme. Navrhovatelia nemohli zabudnúť ani na rôzne dokumenty publikované v nedávnych rokoch viacerými biskupskými konferenciami. Zároveň komisia spolu s konzultormi a expertmi vzala do úvahy mnohoročné nazbierané skúsenosti z temer denného kontaktu s našimi židovskými partnermi. Z týchto všetkých dôvodov text je a zostane dokumentom Katolíckej cirkvi. To značí, že jeho jazyk, štruktúra a otázky, ktorými sa zaoberá, sú v súlade s učením a pastoračnou činnosťou Katolíckej cirkvi.

Rovnako ako je bežné pri akýchkoľvek iných dokumentoch publikovaných niektorým dikastériom Svätej stolice, prebehli konzultácie s ostatnými dikastériami, kompetentnými v tejto veci. Ich pripomienky sa starostlivo a pozorne vzali do úvahy. Je zároveň našou povinnosťou i potešením verejne im vyjadriť našu vďačnosť a uznanie za trpezlivú a plodnú spoluprácu.

V tejto definitívnej podobe nesie dokument názov *Poznámky k správne mu spôsobu predstavovania Židov a judaizmu v ohlasovaní a v katechéze Rímskokatolíckej cirkvi*. Prvé slovo názvu (*Poznámky*) vhodne označuje cieľ textu. Má totiž poskytnúť nápomocný referenčný rámec tým, ktorí musia pri vyučovaní v rôznych súvislostiach hovoriť o Židoch a judaizme a chcú to robiť tak, aby boli v súlade so súčasným učením Cirkvi v tejto oblasti. A dobre vieme, že to je veľmi často. V skutočnosti je prakticky nemožné predstavovať

kresťanstvo tak, že by sme abstrahovali od židovského pôvodu Ježiša a apoštolov alebo nebrali do úvahy životný, kultúrny a náboženský kontext prvotnej Cirkvi. Rovnako nemožno predstavovať jedno či druhé s predsudkami a v nepriaznivom svetle. Práve tomu chcel totiž koncil zamedziť. Preto sa *Smernice* v roku 1974 zaoberali touto problematikou viac-menej na úrovni všeobecných princípov. Ten istý cieľ majú predložené *Poznámky*, no pristupujú k nemu v oveľa konkrétnejšej rovine – možno povedať, že temer v štýle príručky, ak máme na mysli obmedzenie textu, ktorý nemôže a nesmie byť príliš dlhý.

Teraz k *štruktúre* dokumentu. Začína niekoľkými predbežnými úvahami, ktoré nás uvádzajú do ducha a myslenia textu, väčšinou pomocou citátov z koncilu, od Svätého Otca, alebo z predošlých dokumentov. Potom nasleduje *prvá časť* nazvaná „Cirkevné učenie a judaizmus“, v ktorej sú predstavené doktrinálne a pastoračné princípy tvoriace základ tohto učenia. Špeciálnu pozornosť si zaslúži bod 3, kde sa hovorí o judaizme ako o súčasnej, a nie iba historickej (a teda prekonanej) realite. Treba tiež spomenúť bod 5 týkajúci sa zložitosti tak historického, ako aj náboženského vzťahu medzi Cirkvou a judaizmom. V tej istej sekcii sa tvrdí, že je dôležité, aby sa Katolícka cirkev sústredila na centrálnu postavu Krista a jeho jedinečnú hodnotu v poriadku spásy (I – 7). To, samozrejme, neznamená, že Židia nemôžu a nesmú čerpať spásne dary z ich vlastnej tradície. Pravdaže môžu a majú tak robiť.

Druhá časť je nazvaná „Vzťahy medzi Starým a Novým zákonom“ a pokúša sa uviesť do praxe smernice Druhého vatikánskeho koncilu, ktoré vyzývajú, aby sa katolíckym veriacim poskytol prístup k plnšiemu a bohatšiemu poznaniu Svätého písma (porov. *Dei verbum*, 21-22 a *Sacrosanctum concilium*, 51), čo osobitne zahŕňa Starý zákon. Nie je vždy ľahké predstavovať vzťahy medzi oboma Zákonmi tak, aby sa naplno rešpektovala platnosť Starého zákona a aby sa ukázal jeho trvalý význam pre Cirkev. V tomto smere sa vynaložilo úsilie na objasnenie toho, čo je to „typológia“, pretože na nej sa zakladá veľká časť nášho liturgického používania Starého zákona. V žiadnom prípade však nemožno chápať „typologické“ používanie Starého zákona ako znehodnotenie jeho vlastného významu. Skôr ide pri ňom, naopak, o to, že naň možno hľadieť aj z iného uhla. Veď v katolíckej tradícii sa vždy učilo, že existuje aj „typologické“ používanie Nového zákona s ohľadom na „posledné veci“ alebo eschatologickú skutočnosť (porov. II – 8). Zdôrazňujeme tiež význam Starého zákona pre judaizmus. Rovnako aj význam spoločného židovského a kresťanského počúvania Starého zákona, aby sme doň mohli hlbšie preniknúť a v línii prorockej tradície sa dnes mohli bok po boku viac angažovať za ľudskejší svet (II – 10, 11). Význam kontinuity židovského ľudu v dejinách sa opäť spomína na konci tohto dokumentu (porov. VI – 2). A treba tiež

poznamenať, že sa uznávajú hranice typologického používania, a ani iný možný spôsob čítania Starého zákona vo vzťahu k Novému nie je vylúčený (porov. II - 3).

Tretia časť hovorí o „židovských koreňoch kresťanstva“. Tu sa vraciame k Novému zákonu a pokúšame sa ukázať, že Ježišov židovský pôvod a judaizmus jeho doby ani zďaleka nie sú nejaké okrajové alebo náhodné skutočnosti. Naopak, súvisia so samotnou dynamikou vtelenia. Preto majú v Božom pláne spásy výnimočnú hodnotu. Pozornosť sa venuje aj Ježišovmu vzťahu k biblickému zákonu (III - 2), rovnako aj jeho vzťahu k židovským náboženským inštitúciám tej doby, vrátane chrámu (III - 3). Tiež sa pozorne hodnotia jeho kontakty s farizejmi – predstavujúcimi v rámci judaizmu Ježišových čias osobitné hnutie – ku ktorým mal bezpochyby veľmi úzky vzťah a bol im veľmi blízky, hoci sa to často javí opačne, ako sa o tom viac hovorí v nasledujúcej časti.

Štvrtá časť sa venuje otázke, akým spôsobom sú predstavovaní „Židia v Novom zákone“. Na základe povrchnej analýzy sa niektorým (Židom i kresťanom) zdá, že Nový zákon je protižidovský. V tomto dokumente sa, naopak, berú do úvahy dôveryhodné a preukázané výsledky súčasnej vedeckej exegézy. Na základe týchto poznatkov sú navrhnuté princípy a kritériá, podľa ktorých majú učitelia predstavovať a vykladať texty – či už z Jánovho evanjelia alebo z iných novozákonných textov –, ktoré môžu spôsobovať ťažkosti. V žiadnom prípade nejde o zakrývanie faktu, že Židia neuverili v Ježiša, faktu, ktorý spôsobuje „žiaľ a bolesť“, ako sa píše v dobre známom texte z *Listu Rimanom* (9, 2). V skutočnosti z tohto vychádza rozdelenie a nepriateľstvo medzi kresťanmi a Židmi, a rovnako z toho vychádza súčasná naliehavá potreba na zmierenie, ako sa veľmi starostlivo poznamenáva (porov. IV - 1D). Rovnako sa nemenej starostlivo zdôrazňuje, že nikto nemôže posudzovať svedomie druhého ani iných v minulosti, a o to menej dnes (*tamtiež* E, F). V tejto súvislosti treba mať stále na pamäti učenie Druhého vatikánskeho koncilu o náboženskej slobode, pretože „to je jeden zo základov – vyhlásených koncilom – na ktorých spočíva židovsko-kresťanský dialóg“ (*tamtiež* F). Osobitný paragraf je venovaný „chúlostivej otázke týkajúcej sa zodpovednosti za Kristovu smrť“ (IV - 2). Pritom však nejde o žiadny pokus preniknúť do komplexných a ťažkých historických problémov. Skôr sa zachováva pohľad *Tridentského katechizmu* (je tam explicitne citovaný), ktorého text je zameraný na teologický význam Kristovej smrti a našu účasť na nej ako hriešnikov. Z tejto perspektívy sa historická úloha oných „niekoľkých Židov“ a „niekoľkých Rimanov“ v Ježišovom umučení stáva len druhotnou záležitosťou. (*Vyznanie viery Katolíckej cirkvi* spomína vo vzťahu s Kristovou smrťou vždy Poncia Piláta, nie Židov.)

V *piatej časti* sa hovorí o liturgii a o jej podobnostiach a styčných bodoch s Ježišovou bohoslužbou. Osobitne sa spomína pôvod našich modlitieb, cyklu sviatkov i samotnej štruktúry eucharistickej modlitby.

Šiesta časť obsahuje – s ohľadom na rad podobných dokumentov – úplne nové materiály. Chce nám ponúknuť niekoľko informácií o spoločných dejinách judaizmu a kresťanstva počas stáročí. Tieto dejiny sú, žiaľ, zväčša neznáme alebo zle chápané, ak nie úplne skreslené. V tejto časti sú tri základné témy. Prvou je pretrvávajúce judaizmu a – ako sme konštatovali – jeho teologický význam, „ktoré umožňuje Izraelu po celom svete vydávať – často hrdinské – svedectvo o svojej vernosti jedinému Bohu“ (VI – 1). Druhou témou je náboženská pripútanosť Židov ku krajine svojich predkov (porov. *tamtiež*), pričom kresťania sú povzbudzovaní, aby sa pokúsili tomu porozumieť. Treťou témou je vytvorenie štátu Izrael. Tu sa veľmi presne rozlišuje, že na tento štát „nemožno hľadiť v čisto náboženskej perspektíve“, ale „aj vo vzťahu ku spoločným princípom medzinárodného práva“ (*tamže*), ktoré upravuje existenciu rôznych štátov a ich miesto v spoločenstve národov. Po prvý raz sa v nejakom dokumente tejto komisie v rôznych, ale navzájom súvisiacich bodoch, spomína táto krajina a tento štát. Stručná zmienka na konci tejto časti (VI – 2) odkazuje na vyhladzovanie Židov (v hebrejčine *šoa* značí katastrofu) počas temných rokov nacistického prenasledovania. Katolíci sú vyzvaní, aby pochopili, aký rozhodujúci význam má pre Židov táto tragédia, ktorá je, samozrejme, aj našou tragédiou. Bolo vypracovaných niekoľko učebných pomôcok, vrátane tých, ktoré pripravili katolícke katecheticko-pedagogické inštitúcie, aby pomohli katolíkom lepšie si uvedomiť nezmyselné rozmery tejto tragédie a lepšie pochopiť jej dosah. Naša komisia je veľmi spokojná s takýmto smerovaním a radi by sme zdôraznili, že touto cestou treba pokračovať. Opäť sa tu, podobne ako na začiatku tohto dokumentu (porov. 8), opakuje odsúdenie antisemitizmu (VI – 3). Tentoraz sa však odsúdenie explicitne viaže na nutnosť presného a objektívneho učenia týkajúceho sa judaizmu, čo je cieľom týchto *Poznámok*. Sme si dobre vedomí, že sa už veľa urobilo, aby sa zamedzilo tomu, čo sa nazýva „učenie o pohrdaní“ (výraz, ktorý pochádza od známeho židovského historika z Francúzska, Julesa Isaaca). No ešte ostáva veľa urobiť, a to nielen preto, že rasizmus a antisemitizmus sú stále pripravené objaviť sa s novou silou.

Cieľ *Poznámok* je teda výsostne pozitívny, ako sa tvrdí v „Závère“. Ide o úsilie podporiť takú výchovu katolíkov, aby boli pripravení, nielen pokiaľ ide o „objektívnosť, spravodlivosť a toleranciu“ (čo už samo osebe znamená veľa), ale „tiež na pochopenie dialógu“. Vskutku „naše dve tradície sú také prepojené, že nemôžu jedna druhú ignorovať. Treba ich preto povzbudzovať k vzájomnému spoznávaniu sa na každej úrovni“ (*Záver*).

Dúfame, že obe strany budú môcť hlbšie preštudovať tento text v ovzduší oslobodenom od predsudkov a budú pozorné voči významu a niekedy jemným odtieňom mnohých bodov. To nám pomôže dosiahnuť vytúžený cieľ, ktorý je tiež nevyhnutnou podmienkou pre naše jednotné a skutočne účinné spoločné konanie v duchu ideálov, ktoré sú nám drahé, a ktoré sme nazhromaždili zo spoločnej biblickej tradície.

Rím 24. jún 1985

Mons. Jorge Mejía, tajomník

Komisie pre náboženské vzťahy so Židmi